

מצוות הצדקה - תיקון האדם או העולם?

א. מבוא

ב. פסיקת ההלכה

1. כוונה בעת נתינת צדקה
2. אופן נתינת הצדקה
3. ברכה על מצוות הצדקה
4. האם יש לחפש עניים
- ג. בירור מחלוקת הרמב"ם והמהר"ל
 1. שיטת הרמב"ם
 2. שיטת המהר"ל
 3. יסודות המחלוקת
- ד. סיכום

א. מבוא

למצוות צדקה שתי מטרות: הראשונה, תיקון מידת החסד של הנותן. כלומר, על האדם קיימת חובת האדם לתת, ונתינה זו נועדה להשפיע עליו ולשפרו. השנייה, הדאגה שלעניים לא יחסר. כלומר, הנתינה נועדה לשנות את המציאות הנוכחית ולעזור לעני לצאת ממצבו הכלכלי הקשה. לפי הכיוון הראשון מצוות הצדקה היא חובה על ה"גברא", על האדם לתת צדקה, ואילו הכיוון השני מציג חובת "חפצא" - יש חובה על הצדקה להינתן. בין הפוסקים קיימת מחלוקת בשאלה מהו החלק העיקרי במצווה.¹

הרב יעקב אריאל מתייחס לשתי היבטים אלו:²

יש בצדקה שני דינים: א. חובת ה'גברא' המוטלת על האדם לתת צדקה, ב. חובת ה'חפצא' לדאוג לכך שלעניים לא ייחסר... לדברינו ההבחנה העיקרית בין שני הרבדים היא בין היחיד לציבור: הציבור מופקד על הצד החברתי ואילו היחיד מופקד על הצד המוסרי.

לדבריו, חיוב הצדקה הציבורי נובע מההיבט הסוציאלי, מתוך דאגה שלא ייחסר לעניים. לעומתו, הצדקה המוטלת על היחיד נובעת מההיבט המוסרי של רגש החסד המפעם בקרב הנותן. עם זאת, מצאנו מחלוקת דומה גם במצוות צדקה המוטלת על היחיד: לפי הרמב"ם המצווה צדקת היחיד מגיעה כדי לתקן את האדם, ואילו לדעת המהר"ל המצווה נועדה לעזור לעני ולתקן את העולם.

¹ יש להעיר כי גם אלו שטוענים שעיקר המצווה היא הגברא אומרים במפורש שיש לתת את הצדקה בגדרים ההלכתיים, ואין מצווה לזרוק כסף ללא סיבה. ההבדל בין השיטות יגיע במקרים שבהם הפסיקה תצטרך להתמודד עם שאלות הנוגעות במהות המצווה, וכן כאשר יהיה מצב של נתינה בלא קבלה של העני, למשל צדקה שהוחזרה לנותן.

² אריאל, הרב יעקב, "עולם חסד ייבנה" (חברה ישראלית אידיאלית), צהר, יט (תשס"ד), עמ' 24-28.

הדעות לגבי מצוות צדקה המוטלת על היחיד דורשות בירור. במאמר זה אסקור את שתי השיטות, ואתעמק בשורש המחלוקת שלהם.

ב. פסיקת ההלכה

בחלק זה נראה איך מטרת המצווה מתבטאת בפסיקת ההלכה. נציג מספר סוגיות הקשורות לביצוע מצוות הצדקה, ובכל סוגיה נעיין במספר פוסקים ובשיקולים שהובילו את פסיקתם.

1. כוונה בעת נתינת הצדקה

האם בעת נתינת הצדקה יש צורך לכוון לקיום מצוות צדקה? אם כן, מהי הכוונה הנדרשת?

הגמרא בבבא בתרא בדפים ח-י עוסקת בשאלה איך ומתי יש לחקור עניים שמבקשים צדקה, על מנת לברר אם הם אכן נזקקים. מסוגיה זו עולות שיטות שונות בנוגע למצוות הצדקה ולאופן קיומה.

השיטה הראשונה היא של ר' אלעזר (בבא בתרא ט ע"א): "אם עושין צדקה מוטב ואם לאו באים עובדי כוכבים ונוטלים בזרוע ואע"פ כן נחשב להן לצדקה". כלומר, אף על פי שהכסף נלקח ללא כוונה לשם קיום מצוות צדקה, ואף ללא רצון הבעלים, האדם שממנו נלקח הכסף יזכה במצווה. מכאן ניתן ללמוד שלפי ר' אלעזר עיקר קיום המצווה הוא שהכסף יגיע בסופו של דבר לעני.

לאחר מכן מופיעה שיטתו של רב נחמן בר יצחק (שם ט ע"ב):

ואמר רבי יצחק, מאי דכתיב: "רודף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכבוד"? משום דרודף צדקה ימצא צדקה... רב נחמן בר יצחק אמר: הקדוש ברוך הוא ממציא לו בני אדם המהוגנים לעשות להן צדקה, כדי לקבל עליהם שכרו. לאפוקי מאי? לאפוקי מדדרש רבה; דדרש רבה, מאי דכתיב: "ויהיו מוכשלים לפניך בעת אפך עשה בהם"? אמר ירמיה לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, [אפילו] בשעה שכופין את יצרן ומבקשין לעשות צדקה לפניך, הכשילם בבני אדם שאינן מהוגנין, כדי שלא יקבלו עליהן שכר.

לפי דברי רב נחמן בר יצחק אדם שנתן צדקה למתחזה לעני לא זכה במצוות צדקה. הוא לומד זאת מדברי ירמיה, שכאשר רצה להעניש את תושבי ענתות התפלל שגם כאשר הם "יכופו את יצרם" וירצו לתת צדקה האנשים שיזדמנו בפניהם יהיו רמאים שלא ראויים לצדקה ולכן הם לא יזכו בשכר המצווה. לטענתו של רב נחמן, המצווה לא נקבעת לפי כוונתו המוסרית של הנותן, אלא לפי התועלת לעניים. אם כן, לפי שני אמוראים אלו, מצוות הצדקה נקבעת לפי התוצאה הסופית שלה, ולכן לכאורה לא תידרש כוונה כדי לקיימה.

אולם, בהמשך, הגמרא מביאה את דיונם של טורנוסורפוס ורבי עקיבא לגבי מהות מצוות צדקה (שם י ע"א):³

וזה שאלה שאל טורנוסורפוס הרשע את ר"ע: אם א-להיכם אוהב עניים הוא, מפני מה אינו מפרנסם? א"ל: כדי שניצולו אנו בהן מדינה של גיהנם.

³ כנראה שגם אצל הרומאים היה קיים מושג הצדקה, והשאלה באה כהתרה - בעוד שאצל הרומאים הצדקה באה כדי לשמור על איוון בחברה ולמנוע תסכול ומרידות, אצל היהודים עושים את זה כציווי א-לוהי.

לפי תגובת ר' עקיבא לקיסר טורנוסרופוס המצווה באה כדי לסייע לאדם הנותן. העני לכאורה הוא רק ה"כלי" למימוש המצווה, ומכך עולה שהמצווה לשיטתו היא מצד נתינת האדם. לכאורה, אם המצווה היא שהאדם ייתן, נדרשת כוונה, וזאת כדי שהנתינה תהיה אמיתית.

גם אם נניח שיש לכוון במצוות צדקה, תתעורר לנו שאלה נוספת: מהי הכוונה אותה יש לכוון? האם יש לכוון לתת, או שמא יש לכוון לדאוג לעני?

הרב עובדיה יוסף (יביע אומר ו, י"ד כט) נגע במחלוקת על כוונה במצוות צדקה בתשובתו לשאלה האם מותר לאדם לתת צדקה כשנמצא במקום מטונף, בו לכאורה אסור לכוון לשם מצווה.

אבל מצוות צדקה שאין צריך כוונה, שהכל תלוי בהנאת העני, ומה איכפת תו לעני אם הנותן כיון לשם מצוה או לא... שבעשיית צדקה המעשה בעצמו מועיל אף בלי מחשבת מצוה... וכן בכל מצוות שבין אדם לחבירו שעיקרן מפני תקנות העולם שרצה הבורא יתברך להיטיב לברואיו לא איכפת לן בכוונת העושה כלל... וא"כ אף במקום מטונף אפשר לקיים מצוות צדקה.

הרב עובדיה אומר מפורשות שמצוות הצדקה נועדה להיטיב לעני, וכוונת הנותן לא משנה בכלל בשביל קיום המצווה. המצווה לדעתו היא סוציאלית, ונועדה לעזור לחלשים בחברה. תשובה זו נוטה לשיטתו של המהר"ל בה נעסוק בהרחבה בהמשך, לפיה המצווה באה לתקן את העולם ולא את האדם.

2. אופן נתינת הצדקה

לשם בירור סוגית הכוונה במצווה עלינו להיכנס לדיונים נוספים בנושא השפעת הכוונה על קיום המצווה. האם צריך לתת צדקה בצורה שתדאג למקבל או לנותן? איזה מהצדדים משמעותי יותר בפסיקת ההלכה לגבי אופן הנתינה?

בסוגיה בבבא בתרא (ט, ב) מופיעות מספר מימרות בשם ר' אלעזר. אחת מהן משמעותית לדיוננו:

משמיה דר' אלעזר, מאי דכתיב: "וילבש צדקה כשריון"? לומר לך, מה שריון זה - כל קליפה וקליפה מצטרפת לשריון גדול, אף צדקה - כל פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול. רבי חנינא אמר, מהכא: "וכבגד עדים כל צדקותינו" (ישעיהו סד), מה בגד זה - כל נימא ונימא מצטרפת לבגד גדול, אף צדקה - כל פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול.

לפי ר' אלעזר, כל נתינות הצדקה מצטרפות יחד לנתינה גדולה, כמו בשריון קשקשים שבו הוספה של קשקש מגדילה ומחזקת את השריון כולו. נחלקו המפרשים האם מכך משמע שעדיף לתת הרבה נתינות קטנות, גם אם דרך זו פחות מועילה לעני, או שר' אלעזר התכוון לשבח את המכלול ולומר שאף על פי שהצדקה ניתנה בהרבה נתינות קטנות, פעולות אלו יצטרפו לכדי נתינה אחת גדולה - שהיא היא המשמעותית.⁴

דיון זה גורר אחריו מחלוקת הלכתית: בהנחה שיש לאדם סכום מסוים אותו הוא רוצה לתת כצדקה, איך עליו לחלקו לעניים - בכת אחת או בחלקים? בשאלה זו נחלקו הרמב"ם והמהר"ל.⁵

2.1 שיטת הרמב"ם

⁴ נתינה אחת גדולה תעזור לשנות את המציאות יותר מאשר נתינת פרוטה למספר עניים גדול.
⁵ יש להעיר כי קיימת גם שיטה שלישית, של בעל "תורת חיים". לפי שיטה זו עדיף לתת נתינה גדולה, וזאת מפני שנתנה גדולה יותר משפרת את המידות. שיטה זו היא מעין הכלאה בין שיטות הרמב"ם והמהר"ל - היא משלבת את פסיקתו של המהר"ל עם הטעם טעמו של הרמב"ם.

הרמב"ם בפירושו למשנה (אבות ג, טו) מתייחס לדרך בה ראוי לתת צדקה:

שהאדם אם יתן למי שראוי אלף דינר, בפעם אחת ולאיש אחד, לא תושג לו מעלת הנדיבות בזה המעשה האחד הגדול, כמו שתושג למי שיתנדב אלף פעמים באלף דינר, ויתן כל דינר מהם על צד הנדיבות, לפי שזה יכפל על ידו מעשה הנדיבות אלף פעמים, ויושג קנין חזק, וזה פעם אחת בלבד התעוררה הנפש התעוררות גדולה למעשה טוב, ואחר כך פסקה מזה. וכן בתורה אין שכר מי שפדה אסיר במאה דינר, או נתן צדקה לעני במאה דינר שהיו די מחסורו, כמו מי שפדה עשרה אסירים, או השלים חסרון עשרה עניים, ואפילו בעשרה דינרים. ולזה תקיש. וזה הוא ענין אומרו: לפי רוב המעשה אבל לא על פי המעשה.

הרמב"ם מסביר כי כל פעולת נתינה של האדם משפרת את מידותיו. לפיכך, לדעתו צריך לחלק את הצדקה לכמה נתינות נפרדות, ובכך לחזק אצל האדם את מידת הנדיבות. יש לציין שהרמב"ם לא כתב זאת כהמלצה טובה אלא כפסיקת הלכה, ומכך ניתן לראות שלדעתו החלק המרכזי במצווה נוגע לנתינה לכשעצמה, גם אם מימוש חלק זה יבוא על חשבון האפקטיביות של העזרה לעני.

2.2 שיטת המהר"ל

המהר"ל (נתיב הצדקה ד) חולק על הרמב"ם, וטוען שיש לתת כמות משמעותית, גם אם בכך האדם יפחית את מספר פעולות הנתינה שלו. הוא מבסס את שיטתו על הגמרא שהובאה לעיל:

ויש שהיו רוצים לומר כי יותר טוב שיתן מעט בהרבה פעמים משיתן הרבה בבת אחת מפני שאומרים כי בכל אחת ואחת מצוה בפני עצמה. ודברי חכמינו אינם מוכיחים כך, אדרבא שבא ללמוד דאפילו אם נתן מעט מעט מצטרף ביחד, ומכ"ש אם יתן הרבה בפעם אחד.

הרב אריאל⁶ מסביר את עיקר שיטתו של המהר"ל:

אך המהר"ל חולק על הרמב"ם וסובר שממצות הצדקה עדיף לתת סכום גדול לעני אחד מאשר לחלק אותו לעניים רבים. כלומר, שיקום העני חשוב יותר מטיפוח מידת החסד של הנותן. התוצאה חשובה יותר מהמעשה.

המהר"ל סובר שמטרת המצווה היא שיגיע כסף לעני, ולכן עדיפה נתינה אפקטיבית ומועילה על פני נתינות קטנות שאינן מועילות. נתינת שקל בודד למספר גדול של עניים לא תשנה את המציאות ולא תעזור לעניים בצורה ממשית, ולכן היא פחותה מנתינה גדולה שבכוחה לחולל שינוי ולעזור לעני באופן משמעותי.

3. ברכה על מצוות צדקה

היבט נוסף למחלוקת הוא בשאלת הברכה על המצווה. לפי רוב הפוסקים אין לברך על מצוות צדקה. אולם, מהסתכלות בנימוקיו של כל פוסק ניתן להבין לאיזו גישה הוא מתאים.

לפטור מברכה מובאות מספר סיבות:

1. במספר מקומות נאמר שהבושה והסבל הנגרמים לעני הם אלו שבגללם אין ברכה על הצדקה.

2. צדקה היא דבר אוניברסלי, ולכן אין בה ממד של ברכת "אשר קידשנו".

⁶ לעיל הערה 2 בעמ' 28.

3. הברכה יכולה להתבטל כתוצאה מרצון של אדם אחר, למשל אם העני יחזירה או לא ירצה לקבלה. חכמים לא תיקנו לברך ברכה שעלולה להפוך לברכה לבטלה בעקבות פעולה של אדם אחר.⁷

הרב פראנק מרחיב שיטה זו, ומביא את שיטת הרשב"א שמסביר שהסיבה לחוסר הברכה היא פרקטית: אין לברך לפני הנתינה בשל העובדה שהברכה עלולה להתבטל יחד עם המצווה, ומצד שני אין לברך אחרי קיום המצווה בעקבות הכלל "שכל המצוות לא תקנו בהן ברכה אלא לפניהם".⁸

שיטה זו מסתדרת בעיקר עם דברי המהר"ל שהמצווה תלויה בקבלה. ייתכן כי הרמב"ם, שסובר שהמטרה היא הנתינה, יחלוק על שיטה זו, מפני שבסופו של דבר הנתינה קוימה גם אם העני יחזיר את הצדקה בסופו של דבר.

4. המצווה היא מצווה תמידית ולכן לא צריך לברך לפני כל נתינה נפרדת.⁹ שיטה זו מסתדרת עם דעת הרמב"ם שהנתינה היא העיקר, ותמיד צריך לתת. נראה כי כיוון זה פחות תואם למהר"ל, מפני שלטענתו המצווה קיימת רק כאשר יש עניים הזקוקים לעזרה. נקודה זו מקשרת אותנו לסוגיה הבאה:

4. האם יש לחפש עניים

האם האדם מחויב כל הזמן במצוות צדקה? האם הציווי לטפל בעניים חל רק כשאלו קיימים, או שיש מצווה לתת בלי קשר לעני עצמו, ולכן על האדם לחפש עני לשם קיום מצוות צדקה?

במסכת בבא מציעא (לא ע"ב) דנה הגמרא במספר ציוויים שנאמרו בצורה כפולה, ומסבירה מה כל כפילות באה ללמד. אחד מהדוגמות הוא הציווי "פתוח תפתח". אומרת הגמרא כי לכאורה היינו חושבים שציווי זה נוגע רק לעניי עירך, אבל מהכפילות אנחנו למדים שיש חובה לתת לכל עני. נראה כי ניתן לטעון שריבוי זה בא ללמד אותנו גם שיש לתת לעני צדקה אפילו אם הוא לא מבקש אותה.

שו"ת שבט הלוי (ה, קלא) עוסק בשאלה זו מתוך דיוק בלשונו של הרמב"ם:

מצוות עשה ליתן צדקה כפי השגת ידו וכמה פעמים נצטוינו בה במצוות עשה, ויש לא תעשה במעלים עיניו... מצוות עשה ליתן צדקה לעניים כפי מה שראוי לעני וכו' שנאמר פתח תפתח את ירך וכו' ושוב בה"ב וכל הרואה עני מבקש והעלים עיניו ממנו ולא נתן לו צדקה עובר בל"ת, משמעות לשונו דהעשה עובר בקיימי עניים אע"פ שאין עני מבקש, ובעני מבקש דוקא עובר גם בל"ת... משמע דדמיון מעשר לצדקה דמיון שלם הוא דחייב להפריש גם בליכא עניים כלל כמו במעשר בליכא לוי כלל, וא"כ איכא כמו התם מצוות הפרשה, וגם מצוות נתינה.

לטענתו, בצדקה שתי מצוות לשני מצבים שונים: המצווה הראשונה היא החובה להפריש כסף בכל מקרה לקופת הצדקה, אפילו אם אין דורש לצדקה זו כרגע, כדי להתכונן למצב שבו יהיה נזקק שכזה. המצווה השנייה היא האיסור להתעלם מעני הפושט את ידו לצדקה.¹⁰

לשיטת המהר"ל, מטרתה של המצווה היא לעזור לעניים. לכן נראה שהוא לא יסבור שיש מצווה לתת כאשר אין עניים, ולא ידרוש לאסוף כסף ולחכות להם.

⁷ שו"ת הר צבי, מילי דברכות, ב: "כל מצוה שאפשר למעיקרה ברצון זולתו אע"ג דהשתא לא מעקרא כמאן דמעיקרא... ומה"ט הלואה וצדקה והשבת העבוט אין מברכין עליהן".

⁸ שו"ת הר צבי, אבן העזר, פז.

⁹ שו"ת משנה הלכות ו, יג.

¹⁰ שוב רואים את שיטת הרמב"ם בגישה זו: עיקרה המצווה היא לתת, ובנוסף ישנו חיוב שלא להתעלם במקרה שרואה עני שמבקש.

ג. בירור מחלוקת הרמב"ם והמהר"ל

בחלק זה נתעמק בשיטות הרמב"ם והמהר"ל ובהבדלים ביניהם. נברר מהו עיקר המצווה לכל שיטה, ואיזו מטרה המצווה באה לשרת.

1. שיטת הרמב"ם

הגרי"ד סולובייצ'יק (שיעורי הגרי"ד סולובייצ'יק בבא מציעא, עמ' קנג) טוען כי לשיטת הרמב"ם מצוות צדקה נחלקת לשלושה דינים:

"והנה יש חיוב להיות רודף צדקה וחסד ולחפש עניים לעזור להם. ונראה שחיוב זה הוא ממצות 'והלכת בדרכיו'-מה הוא רחום אף אתה היה רחום, ונמצא שיש ג' דינים בצדקה: א. אסור לאו שאסור להעלים עין מעני. ב. מצות עשה דפתוח תפתח אם יודע שיש עני אע"פ שאין העני מבקש צדקה. ג. מצוה לרדוף אחרי עניים לתת להם צדקה ממצות והלכת בדרכיו.

אם כן, שלושת חלקי המצווה הם: ציווי שאוסר על התעלמות מהעני; ציווי לתת לעני שלא מבקש מהנותן; מצווה להידמות לה' ולהיות אדם טוב ככל הניתן, הכוללת רדיפה אחרי עניים.

רעיון דומה אפשר לראות בדרוש על הצדקה של בעל "בית הלוי" (שו"ת בית הלוי, דרושים, דרוש לצדקה):

במס' סוכה (דף מט) ואמר ר"א אין צדקה משתלמת אלא לפי חסד שבה שנאמר זרעו לכם לצדקה וקצרו לפי חסד ופרש"י הנתינה היא הצדקה והטורה הוא החסד כגון מוליכה לביתו או שטורה שתעלה לו הברכה להרבה שנותן לו פת אפויה או בגד ללבוש כו' שנותן דעתו לטובת העני, ולכאורה אינו מובן אמרו דאינה משתלמת אלא לפי החסד ומשמע לכאורה דעל עיקר הנתינה של המזון מלבד הטירה שבה לא יקבל שום שכר עלי' ובודאי דלכאורה אינו מובן הטעם לזה.

בגמרא בסוכה נאמר ששכרה של מצוות הצדקה מתקבל לפי הטורה של הנותן. על כך שואל בעל "בית הלוי", מדוע השכר נקבע לפי הטורה, כלומר הפעולות הנלוות לנתינה, ולא לפי נתינת הכסף עצמה - הרי המצווה היא לתת כסף לעני.

לעיל ראינו כי מתשובתו של ר"ע לטורנוסרופוס בגמרא ניתן ללמוד יסוד מרכזי במצוות צדקה: הצדקה אינה טובה לעני, מפני שאם אף אדם לא ייתן צדקה, ה' ידאג לעניים בעצמו. הזכרנו כי יסוד זה תואם את שיטתו של הרמב"ם. נראה שבכך ניתן לתרץ את קושייתו של בית הלוי: נתינת הכסף עצמה אינה חסד לעני, שהיה מקבל בכל מקרה את המגיע לו, ולפיכך המצווה היא המעשים הסובבים את הנתינה. גישה זו בעצם מנתקת את הקשר בין האדם הנותן לבין העני המקבל: האדם לא נותן לעני, הוא פשוט נותן כדי לקיים מצווה. מטרת המצווה היא לתת, וזאת כדי לעבוד על מידות האדם, ולכן סכום הכסף שניתן פחות משמעותי.

כיוון שבלי כוונה טובה אין שינוי במידותיו של האדם, נתינה כזו מחייבת כוונה. אולם, ישנם מקרים בהלכה בה ישנה צדקה הנתינת בלי כוונה באופן מובהק. אחת הדוגמות לכך היא צדקה שניתן בכפייה על היחיד.¹¹ אם כך, יש לברר מה משמעותן של נתינות צדקה אלו, ומה שכרן. נראה את המשך הדברים בבית הלוי:

אמנם מ"מ איכא נ"מ בין שני הנתינות דבנותן לשמה מקרי מקיים המצוה דקיים מצות צדקה אבל אם נותן שלא לשמה נהי דאין עליו שום עונש של מעלים עין מן הצדקה... לא קיים את המצוה רק

¹¹ בעניין זה עיין במאמרו של הרב אריאל, לעיל הערה 2.

שנפטר מחיובה והרי זה דומה ממש למי שאינו לובש בגד בת ארבע כנפות שאין עליו חיוב של ציצית.

כלומר, ישנו הבדל מהותי בין נתינה שלא לשמה לבין נתינה לשמה הכוללת כוונה ורצון טוב. למעשה, בנתינה שלא לשמה הנותן אכן לא קיים את המצווה - הוא פשוט נפטר מחיובה, מפני שבפועל אין עניים שעליו לטפל בהם, וכך לא עבר על איסור העלמת עין מן הצדקה. לעומת זאת, אדם שנותן לשם מצוות צדקה, מקיים את המצווה בשלמותה.

בעזרת חילוק דומה מסביר בעל "בית הלוי" גם את הדרשה במסכת בבא בתרא בנוגע לבקשתו של ירמיה:

וזהו ג"כ ביאור הכתוב ויהיו מוכשלים לפניך בעת אפך עשה בהם ואיתא במס' ב"ב (דף ט) אמר ירמיה רבש"ע אפי' בשעה שכובשים את יצרם ומבקשים לעשות צדקה הכשילם בכני אדם שאינם מהוגנים דהרי ודאי דשוב לא יגיע לו עונש של מעלים עין מן הצדקה דמה היה לו לעשות בזה ואדם יראה לעינים ורק שלא קיים המצווה ומ"מ הרי הוא פטור מחיובה ורק בעת האף אין לו מצווה שתגן עליו וזהו שאמר בעת אפך עשה בהם אבל המשכיל אל דל ימלטהו ה' בכל עת, ועכ"פ הרי נתבאר לנו דיש שני טעמים בנתינת הצדקה.

כלומר, ירמיה יבקש מה' שהוא יגרום לרשעים לא לקיים את מצוות הצדקה אפילו כאשר הם מעוניינים בכך, וזאת כיוון שהם יתנו לרמאים שאינם עניים באמת. לפי הסברו של בעל "בית הלוי", רשעים אלו לא קיימו את המצווה במלואה, כיוון שהכסף לא הגיע לעניים, אך לעומת זאת הם קיימו את מעשה הנתינה ולכן אין סיבה להעניש אותם בטענת העלמת עין מן הצדקה.

מדברים אלו עולה במפורש שיש שני טעמים בקיום מצוות צדקה: פעולת הנתינה כשלעצמה, והדאגה לעני, ושניהם הכרחיים לקיום המצווה במלואה. אם יחסר אחד מהטעמים, מצוות הצדקה לא תהיה שלמה.

בתחילת הדרוש שאל בעל "בית הלוי" למה כופים על צדקה, הרי זו מצווה שטובה למקום וטובה לבריות ושכרה בצידה. על כך הוא משיב:

והנה הנ"מ בין שני טעמים הוא לענין הפירות דאם נאמר דהוא בכעס על העני ולא הי' מפרנסו בעצמו אם העשיר לא היה נותן לו נמצא דעושים טובה להעני בהנתינה ובודאי דצריך שיהיה לו פירות בעוה"ז דהוא מצווה שטוב לשמים וטובה לבריות אבל לפי מה שנתבאר לעיל דאחוכו והיה מפרנסו בעצמו ונמצא דאינו עושה שום טובה להעני כלל בהנתינה והוא רק טוב לשמים ולא לבריות ואין לו פירות והרי הוא כמו מצות תפילין וכדומה.

והנה כל זה הוא רק בעיקר הנתינה אבל החסד שבהנתינה דהיינו הטורח שבגופו שהי' להנותן בעת הנתינה שנותן לו אפוי ומבושל ומסלק הטירחה מהעני זהו ודאי בכלל טוב דאם לא היה נותן לו גם אם הי' מזמין לו פרנסתו מ"מ הרי הי' צריך זה העני לטרוח בה כי כן הי' הגזרה בעת הבריאה בזיעת אפך תאכל לחם ואי לא לא אכיל וכשזה טורח עבור העני ונותן לו אפוי ומבושל וכן אם נותן לו מעות ומוליך לו לביתו שלא יצטרך העני לטרוח בהשגתו זה הוא וודאי טוב לבריות ועבור זה יש פירות.

כלומר, לפי שיטת הרמב"ם שהמצווה היא מצד האדם, והעני היה מקבל את שלו בכל מקרה, המצווה היא מצווה שטובה לשמים ואין טובה לבריות, ולכן אין עליה פירות בעולם הזה. אולם כל זה הוא על עיקר הצדקה, אך על

החסד שבצדקה¹² יש חשבון נפרד - על החסד הוא יקבל פירות גם בעולם הזה, כפי שנאמר במשנה (פאה א, א):
 "אלו דברים שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא... וגמילות חסדים".

2. שיטת המהר"ל

כאמור, לפי שיטתו של המהר"ל המצווה נועדה כדי לתקן את העולם ולעזור לעניים - הנותן משפיע ישירות על העני ומסייע לו. המהר"ל (נתיבות עולם, נתיב הצדקה, ד) מתייחס לנותן כמשלים את הבריאה בעזרתו לעני, ולכן הוא כביכול מלווה לה':

ואמר ר' יצחק מ"ד מלווה ה' חונן דל אלמלא מקרא כתיב א"א לאמרו כביכול עבד לווה לאיש מלווה.
 פי' מה שהלווה הוא עבד לאיש מלווה, מפני כי הוא משועבד אליו לפירעון... הכתוב אומר מלווה ה'
 כאשר חונן דל, כי על הש"י להשלים את כל העולם שהוא בראו והוא ברא את העני וצריך לפרנסו
 ולפיכך מי שחונן את הדל הוא מלווה אל הקב"ה.¹³

במקום אחר (נתיבות עולם, נתיב גמילות חסדים, ב) מסביר המהר"ל שאמנם המצווה בצדקה היא שלעני לא ייחסר, אבל בנוסף לכך בזמן נתינת הצדקה נפתח חלון הזדמנויות מיוחד לקיום מצוות גמילות חסדים, שבאה לידי ביטוי באופן הנתינה. לכן אמנם יש מעלה לתת בסבר פנים יפות, אבל מעלה זו מגיעה מצד גמילות חסדים ולא מצד מצוות צדקה. לפי שיטה זו, הכוונה שבצדקה נדרשת רק בשביל גמילות החסדים, ולכן אין חובה על כך וגם אם הכסף ניתן ללא כוונה וללא החסד מצוות הצדקה קיימה במלואה.

3. יסודות המחלוקת

כעת ננסה להבין את שורש המחלוקת בין הרמב"ם למהר"ל. הרמב"ם סובר שגם הנתינה עצמה וגם החסד שבה הן מצוות שהחייב בהן הוא מצד הנותן. לכן בשני החלקים מעשהו של האדם משמעותי יותר מהתוצאה, ונדרשת כוונה. לעומת זאת, לפי המהר"ל רק חלק החסד דורש כוונה, כיוון שאינו חלק ממצוות הצדקה, אך החלק המשמעותי במצוות הצדקה היא המקבל, ולכן אין דרישה לכוונה.

יוצא מכך שלדעת הרמב"ם קיים קשר הדוק בין החסד לצדקה, שניהם נובעים מאותו היסוד - כוונה טובה לעזור ולתת.¹⁴ לכן לדעת הרמב"ם החסד שבצדקה הוא חלק מהמצווה עצמה, שהרי אם אדם נתן צדקה בלי חסד הוא פספס את המטרה המרכזית במצווה, כדבריו (מתנות עניים י, ד):

כל הנותן צדקה לעני בסבר פנים רעות ופניו כבושות בקרקע אפילו נתן לו אלף זהובים אבד זכותו והפסידה, אלא נותן לו בסבר פנים יפות ובשמחה ומתאונן עמו על צרתו.

זוהי גם הסיבה שבהלכות צדקה הרמב"ם מחשיב את צורת הנתינה כחלק מהמצווה עצמה, ולא כחסד הנלווה אליה. למעשה, אפילו במקרה שאין לאדם כסף לתת, עליו לפייס את העני בדברים ולהעניק לו מעין צדקה פסיכולוגית: "הנותן פרוטה לעני מתברך בשש ברכות וכו' והמפייסו בדברים מתברך באחת עשרה" (כסף משנה מתנות עניים י, ה, בעקבות ב"ב בתרא ט ע"ב).

מנגד, לפי המהר"ל צדקה וחסד הם שני דברים שונים במהות. בעוד החסד אכן נמדד לפי הנותן, ותלוי בכוונתו ובמעשהו, הצדקה נמדדת לפי המקבל והסיוע שקיבל. לדעתו אין לקשר בין המצוות השונות מפני שמהותן שונה.

¹² כלומר צורת הנתינה, הזמן שמשקיע הנותן והיחס המתלווה לצדקה.

¹³ עיין גם פרק א שם, ד"ה "ופ"ק".

¹⁴ יש לציין כי יש גם חסד ללא נתינה גשמית אל על ידי יחס ותמיכה נפשית.

עם זאת, הצדקה מביאה עמה חלון הזדמנויות לסוגי חסד אחרים שיכולים להתלוות אליה, למשל אופן הנתינה והיחס לנזקק.

לכן, על אף שהמהר"ל מודה כי ישנה חשיבות בחסד שבצדקה, לשיטתו חשיבות זו לא תשפיע על פסיקת ההלכה, שהרי היא חיצונית למצוות צדקה, ויש לשים לב רק לתועלתו הכלכלית של העני. כנגדו, לפי הרמב"ם החסד והצדקה באים מאותו שורש ונועדו לשרת את אותה מטרה, ולכן הוא משלב את שיקול החסד בפסיקתו.

חילוק זה נובע מהנחת המוצא שלהם בנוגע למצווה: לפי שיטת הרמב"ם הנותן לא עושה טובה למקבל, כי לשיטתו ה' ידאג לעני בכל מקרה, ולכן הוא מסביר שהמצווה באה לשם הנתינה, ומטרתה לתקן את הנותן. לפי שיטת המהר"ל המקבל תלוי בנותן ויש בכוחה של הנתינה להיטיב לו, ולכן הוא מסביר שמטרתה של הצדקה היא הדאגה שלעני תהיה דרך לחיות בכבוד.

ד. סיכום

במאמר זה הראנו כי למצוות צדקה יש שני טעמים: הסיוע לעני וחינוך הנותן. בנוסף, ראינו כי קיימת מחלוקת בין הרמב"ם למהר"ל בשאלה מהו הטעם הדומיננטי: לדעת הרמב"ם החינוך הוא החלק המשמעותי, ולכן הוא שם דגש בפסיקתו על צורת הנתינה ועל המידות הנלוות למעשה, וכן מחשיב את החסד כחלק מהמצווה עצמה. לדעת המהר"ל הצדקה נועדה לעזור לעני, ולכן ההלכה מדגישה את קבלת הכסף בידי העני, ולא את פעולת הנתינה.

בתחילת המאמר עמדנו על מספר דיונים הלכתיים הנוגעים למחלוקת זו: כוונה במצווה, צורת הנתינה, ברכה וזמן החיוב. לאחר מכן הסברנו כי ההבדלים בין השיטות נבעו מתפיסות עולם שונות לגבי מטרת המצוות וההשגחה הא-לוהית.